

# شىنجاڭدىكى يەر ناملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇلاردا ئەكس ئەتكەن تارىخىي، ئىجتىمائىي ئامىللار ۋە مەدەنىيەت ئامىللىرى توغرىسىدا ئىزدىنىش

## ئارسلان ئابدۇللا

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، شىنجاڭدىكى يەر ناملىرىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى، ئۇلاردا ئەكس ئەتكەن تارىخىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي ئامىللار، مەدەنىيەت ۋە تىل ئامىللىرى بىر قەدەر مول ماتېرىيال مەنبەسى ئاساسىدا بايان قىلىندۇ.

يەر ناملىرى ئىلمىي يەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۆزگىرىشلىرىنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدىغان، يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان پەن بولۇپ، ئۇ توپونومىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يەر ناملىرىدا تىل، تارىخ، ئېتنوگرافىيە، جۇغراپىيە ۋە مەدەنىيەت ئامىللىرى مۇجەسسەملەشكەن بولغاچقا، بەزى ئالىملار ئۇنى ئۆتۈشمە پەنلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشى كېرەك دەپ قارىدى. بەزىلەر ئۇنى جۇغراپىيىنىڭ بىر تارمىقى دەپ قارىدى، كۆپ سانلىق غەرب ئالىملىرى ئۇنى خاس ئىسىملارنى تەتقىق قىلىدىغان ئونوماستىكا (onomastics) دائىرىسىگە كىرىدۇ، شۇڭا ئۇ تىلشۇناسلىققا تەۋە دەپ قارىدى. ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ئۇ ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى. چۈنكى يەر ناملىرى ئىلمىدا تەتقىق قىلىنىدىغان مەزمۇنلار كۆپىنچە جەمئىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇلار يەر ناملىرىنىڭ تىل شەكلى بىلەن ئىجتىمائىي مەزمۇنىدىن ھالقىپ كېتەلمەيدۇ.

مەلۇمكى، يەر ناملىرى جۇغراپىيىلىك سۇبىستانسىيىلەرنىڭ خاس ئىسىملىرى بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ماكان ئۇقۇمىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىقى ۋە تىلدا كۆپ زىكىر قىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلىشىغا قويۇلىدىغان تەلەپمۇ يۇقىرى بولىدۇ.

بۇ ھال يەر ناملىرىنىڭ نىسپىي تۇراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىشىنى بەلگىلىگەن. بەزى كىشىلەرنىڭ ستاتىستىكا قىلىشىچە، تارىختا ھەر بىر سۇلالە ياكى ھاكىمىيەت ئالماشقان ئەھۋالدىمۇ يەر ناملىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ئىككى پىرسەنتتىن ئاشمىغان، بەزى يەر ناملىرى نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە ئەينەن ساقلىنىپ كەلگەن، بەزى يەر ناملىرى ھەتتا مىللەت ياكى ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئەسلى ماكاندىن كۆچۈپ كەتكەن ياكى يوقىلىپ كەتكەن ئەھۋالدىمۇ ئەسىرلەر بويى ئىستىمال قىلىنىپ كەلگەن. بىراق شىنجاڭدىكى يەر ناملىرىنىڭ ئۆزگىرىش نىسبىتى خېلىلا يۇقىرى بولۇپ، نۇرغۇنلىغان تارىخىي ناملار ئۆزگىرىپ كەتكەن ۋە ۋارىيانتلانغان. بۇ ھال ۋە شىنجاڭنىڭ يەر ناملىرى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈرلۈك تارىخىي، ئىجتىمائىي ئامىللار ۋە مەدەنىيەت ئامىللىرى، تارىخ تەتقىقاتىدىكى بىر مۇنچە چىڭىش، مۇجمەل مەسىلىلەر شىنجاڭدىكى يەر ناملىرىنى جىددىي تۇتۇپ، ئەتراپلىق، كۆپ قاتلاملىق تەتقىق قىلىش تەقەززاسى ۋە زۆرۈرىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى .

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، شىنجاڭدىكى يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم نەزەرىيىۋىي ۋە ئەمەلىي قىممىتى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ.

(1) تارىخ ۋە ئېنتوگرافىيە تەتقىقاتى ئۈچۈن دەلىل - ئىسپاتلارغا ئېرىشىش؛

(2) مىللىتىمىز ياشىغان يەر - جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشلىرىنى بىلىش؛

(3) ھەر قايسى رايون خەلىقلىرىنىڭ ھازىرقى ۋە تارىخىي مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشىنىش؛

(4) ھەر قايسى رايونلارنىڭ ئوخشىمايدىغان دەۋىرلەردىكى سىياسىي - ئىجتىمائىي تۈزۈملىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇلاردىن خەۋەردار بولۇش؛

(5) قەدىمكى تىل ۋە دىئالېكتلار تەتقىقاتىغا دائىر دەلىل - ئىسپاتلارغا ئېرىشىش؛

(6) يەر ناملىرىنى قېلىپلاشتۇرۇش، خەرىتە ئىشلەش، تەزكىرە يېزىش ۋە يەر - جاي، چېگرا ماجراالىرىنى ھەل قىلىش ئىشلىرىدا

ئىلمىي ئاساسلارغا ئېرىشىش.

شىنجاڭنىڭ يەر ناملىرى ئۈستىدىكى تەتقىقاتتا يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بولۇپمۇ «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلىنىڭ ئاجايىپ زور ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىشى ۋە بىرمۇنچىلىغان ياش، ئوتتۇرا ياش تەتقىقاتچىلارنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن ناھايىتى زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، بۇ تەتقىقاتلار كۆپىنچە يەر ناملىرىنىڭ ئېتمولوگىيىسىنى ئېنىقلاش ئارقىلىق تارىخ تەتقىقاتىغا دائىر دەلىل - ئىسپاتلارغا ئېرىشىش بىلەنلا چەكلەندى، ئەكسىچە، ماکرولۇق تەتقىقاتقا سەل قارالدى ياكى ماکرولۇق تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىدى. مۇشۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، يەر ناملىرى تەتقىقاتىمىزنىڭ تېخىمۇ ئەتراپلىق ئېلىپ بېرىلىشى ۋە چوڭقۇرلىشىشىغا پايدىسى تېگىپ قالار دېگەن ئۈمىد بىلەن، بۇ ماقالىمىزدە، شىنجاڭنىڭ يەر ناملىرىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكلىرىگە بىرلەشتۈرگەن ھالدا، يەر ناملىرىدا ئەكس ئەتكەن تارىخىي، ئىجتىمائىي ئامىللار ۋە مەدەنىيەت ئامىللىرىنى، يەر ناملىرى تەتقىقاتىنىڭ زۆرۈرلىكى ھەم نۇقتىلىرىنى قىسقىچە شەرھىلەپ ئۆتىمىز.

#### 1. شىنجاڭدىكى يەر ناملىرىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى

شىنجاڭدىكى يەر ناملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. بىرى يەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ياكى ئاتىلىشىدىكى ئالاھىدىلىكلەر؛ يەنە بىرى، يەر ناملىرىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى ئالاھىدىلىكلەر.

(1) يەر ناملىرىنىڭ ئاتىلىشىدىكى ئالاھىدىلىكلەر. يەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ياكى ئاتىلىشى كىشىلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك سۇبيستانسىيىلەرگە ئوخشىمايدىغان نۇقتىلاردىن نام قويۇشىدىن ئىبارەت مۇرەككەپ ھادىسە بولۇپ، ئۇ ئاساسەن، تەبىئىي مۇھىت ۋە تارىخىي، ئىجتىمائىي ئامىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مۇشۇ نوقتىدىن قارىغاندا، شىنجاڭدىكى يەر ناملىرىنىڭ قويۇلۇشى ۋە ئاتىلىشىدا ئىككى خىل ئالاھىدىلىك بولۇپ، بىرى، شۇ يەر-جايىنىڭ تەبىئىي ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان تەسۋىرلەش خاراكتېرىدىكى يەر ناملىرى، يەنە بىرى، تارىخ، ئېتنوگرافىيە ۋە

مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان خاتىرىلەش خاراكتېرىدىكى يەر ناملىرى.

A. تەسۋىرلەش خاراكتېرىدىكى يەر ناملىرى.

بۇنداق يەر ناملىرى جۇغراپىيىلىك سۇبيستانسىيىلەرنى ئاتاشتىكى تۇرغۇنىڭ ئوخشاماسلىقىغا ئاساسەن تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ:<sup>①</sup>

a. جۇغراپىيىلىك ئورۇنغا ئاساسەن قويۇلغان ناملار. مەسىلەن، ئاداق (ئايلاق)، بۇلاق بېشى، تۆۋەن غوڭرات، يۇقىرى غوڭرات قاتارلىقلار مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ.

b. يەر-جايىنىڭ شەكلىگە ئاساسەن قويۇلغان ناملار. مەسىلەن، قوشقار بېشى، ئۈچەي داۋان، قولىتۇقئېرىق، ئارال، تۆگىدۆڭ قاتارلىقلار.

c. يەر جايىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتىگە قويۇلغان ناملار. مەسىلەن، تۈز كۆل، ئىلانلىق، توغراقكۆل قاتارلىقلار.

B. خاتىرىلەش خاراكتېرىدىكى يەر ناملىرى.

بۇنداق يەر ناملىرى مەزمۇنىغا ئاساسەن تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ:

a. تارىخى ۋەقە-ھادىسىلەرگە ئاساسەن قويۇلغان ناملار. مەسىلەن، جاپپار ئۆلدى، ئۇي ئاققان، تورپاق بوغدى، ساندۇق ياردى، سۇباستى قاتارلىقلار.

b. مىللەت-قەبىلە ئىسمىگە قويۇلغان ناملار. مەسىلەن، ئۇيغۇر غول، قارلۇق ئۆستەڭ، بەكنىغول، توققۇزاق (توققۇزساك)، غۇزبۇلاق قاتارلىقلار.

c. جەمەت لەقەملىرى بىلەن قويۇلغان ناملار. مەسىلەن، پالۋانتۇر، كارنايچىتۇر، چاپچىتۇر، قايناقسۇتۇر قاتارلىقلار.

d. مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ئىسمىگە قويۇلغان ناملار. مەسىلەن، ئارسلانباغ، ئاپپاقتۇر، سۇيا بۇلاق، تەيجىبەگ كارىزى، قازىبەگخى قاتارلىقلار.

(2) يەر ناملىرىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى ئالاھىدىلىكلەر. يەر ناملىرى گەرچە زور تۇراقلىققا ئىگە بولسىمۇ، جەمئىيەت ۋە تىل تەرەققىياتى، ئاھالە تەركىبى ھەم تەبىئىي مۇھىتتىكى

ئۆزگىرىشلەرگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ.

شىنجاڭدىكى يەر ناملىرىنىڭ ئۆزگىرىشىدە ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەر گەۋدىلىك ئەكس ئېتىدۇ:

A. ئەينى بىر جاينىڭ ئوخشىمايدىغان دەۋىرلەردە ئوخشىمايدىغان ناملار بىلەن ئاتىلىشى. مەسىلەن، قارا شەھەر خەن دەۋرىدە «ئاگنى»، سولڭ دەۋرىدە «سولومى»، يۈەن دەۋرىدە «سالىش»، مىڭ دەۋرىدە «كېڭگىنت»، چىڭ دەۋرىدىن باشلاپ «قارا شەھەر» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان.

B. ئەينى بىر يەر نامىنىڭ ئوخشىمايدىغان تارىخىي دەۋىرلەردە ئوخشىمايدىغان دائىرىنى كۆرسىتىشى. مەسىلەن، قۇمۇل خەن دەۋرىدە «ئىۋىرغۇل» (توغرىسى ئۇيغۇر غول) دەپ ئاتالغان بولۇپ، بۇ نام پۈتكۈل قۇمۇل رايونىنى كۆرسىتەتتى. تاڭ دەۋرىدىن باشلاپ، «ئىۋىرغۇل» دېگەن نامنىڭ ئورنىنى «قامىل» دېگەن نام ئىگىلىدى. نەتىجىدە «ئىۋىرغۇل» دېگەن نام ئۆز ئىچىگە ئالغان دائىرە بارغانسېرى تارىپىپ پەقەت قۇمۇلنىڭ ئارا تۈرك ناھىيىسىنىلا كۆرسىتىدىغان بولدى. خەنزۇلار ئاراتۈركنى ھازىرمۇ «ئۇيغۇرغول» نىڭ خەنزۇچە تىرانسكرىپسىيىسى بويىچە «伊吾卢» دەپ ئاتايدۇ.

C. ئەينى بىر جاينىڭ مەلۇم بىر دەۋىردە باشقا- باشقا ناملار بىلەن ئاتىلىشى. مەسىلەن، دۆربىجىن ناھىيىسىنىڭ قەدىمقى نامى «ئېمىل» بولۇپ، «ئېمىل دەرياسى» نىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. خەنزۇلار بۇ نامنى ھازىرغا قەدەر قوللىنىپ دۆربىجىننى «额敏» دەپ ئاتايدۇ، دېمەك، بۇ جاي ئىككى خىل نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇ خىل ئەھۋال شىنجاڭ يەر ناملىرىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى بىر ئۆزگىچىلىك ھېسابلىنىدۇ ۋە خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئالايلىق، «مارالبېشى» بىلەن «بارچۇق» (巴楚) بىر جاينىڭ ئىككى خىل نامىدۇر.

D. بىر نامنىڭ باشقا- باشقا جايلارنى كۆرسىتىشى. مەسىلەن، باي، بۈگۈر، دۆربىجىن، پەيزىۋات، بەشكېرەم، ئاستانە دېگەندەك ناملار كەم دېگەندىمۇ باشقا- باشقا ۋىلايەت، ناھىيىلەردىكى ئىككىدىن ئارتۇق جاينى كۆرسىتىدۇ. يەر ناملىرىدىكى بۇنداق ھادىسە كۆپ ھاللاردا ئاھالىلەرنىڭ تارىختىكى كۆچۈشلىرى بىلەن

مۇناسىۋەتلىك.

E. يەر ناملىرىنىڭ فونېتىكىلىق شەكىلىدىكى ئۆزگىرىشلەر. مەسىلەن، بۇيۇق <بورلۇق (ئۈزۈملۈك دېگەن مەنىدە)، يورۇڭقاش <ئۈرۈڭقاش (ئاق قاش دېگەن مەنىدە)، ئىۋىرغول <ئۇيغۇرغول، خوتەن > ھۇدۇن > ئۇدۇن قاتارلىقلار.

2. يەر ناملىرىدا ئەكىس ئەتكەن تارىخىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي ئامىللار مەدەنىيەت، تىل ئامىللىرى (1) يەر ناملىرىدا ئەكىس ئەتكەن تارىخىي ئامىللار.

يەر ناملىرى ئومۇمىي جەھەتتىن جۇغراپىيىلىك سۇبىستانسىيىلەرنى بىلدۈرسىمۇ، ئۇلارنىڭ قويۇلۇشى تارىخىي شەخىسلەر، تارىخىي ۋەقە - ھادىسىلەر ۋە مىللەت، ئۇرۇغ - قەبىلىلەر بىلەن باغلىنىشلىق بولغاچقا، تارىخىي چەكلىمىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۆزلىرى بىلدۈرگەن جۇغراپىيىلىك سۇبىستانسىيىلەر مەۋجۇتلا بولسا، شۇ يەر ناملىرىنىڭ قويۇلۇشىغا سەۋەب بولغان ئاساسىي بەلگىلەر ئۆزگىرىپ ياكى پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتسىمۇ، يەنىلا ساقلىنىپ قېلىۋېرىدۇ ۋە ئۆزلىرىدە مۇجەسسەملەنگەن تۈرلۈك تارىخىي ئامىللارنى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئەكىس ئەتتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، بۇ تارىخىي ئامىللار تارىخ تەتقىقاتىدىكى بىرمۇنچە مەسىلىلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتا دەلىل - ئىسپات ياكى يىپ ئۇچى بولۇپ بېرىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىش لازىمكى، يەر ناملىرى، خۇسۇسەن قەدىمكى يەر ناملىرى تارىخ تەتقىقاتىدا شۇ قەدەر مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، بەزى تارىخشۇناسلار نۇقۇل تارىخىي يازمىلارغا باغلىنىپ قېلىپ، يەر ناملىرىغا سەل قارايدۇ ياكى ئۇلارنى نەزەردىن ساقىت قىلىدۇ. ۋەھالەنكى، تارىخىي يازمىلارنىڭ ھەممىسىلا تارىخنى ئەينەن ئەكىس ئەتتۈرگەن بولۇشى ناتايىن، چۈنكى، خۇددى پروفېسسور شياڭ يىڭجىي «ئوتتۇرا ئاسىيا: ئات ئۈستىدىكى مەدەنىيەت» ناملىق ئەسىرىدە ئېيتقاندا: «كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ تارىخى تېرىمچى خەلقلەرنىڭ خاتىرىلىشى بىلەن تارقىلىپ كەلگەن. بىراق تېرىمچى خەلقلەرنىڭ بايانلىرىدا ھەمىشە ئۆزلىرى گۈزەللەشتۈرۈپ، باشقىلار خۇنۇكلەشتۈرۈلگەن، ئۆزلىرى كۆپتۈرۈلۈپ، باشقىلار چۆكتۈرۈلگەن. مۇشۇنداق ئۆزىنى

كۆپتۈرۈپ، باشقىلارنى چۆكتۈرۈش نەتىجىسىدە تارىخنىڭ ئەسلى قىياپىتىگە نۇقسان يەتكەن، شۇنىڭ بىلەن، كىشىلەردە كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىغا نىسبەتەن بىرمۇنچە خاتا تۇيغۇلار پەيدا بولغان. بۇنداق ئەھۋاللاردىن ھەتتا ھىرۇدۇت ۋە سىماچىيەننىڭ ئەسەرلىرىمۇ خالىي بولالمىغان. جۇڭگونىڭ دۇنياغا مەشھۇر تارىخىي يازمىلىرى «24 تارىخ» نى ئالساق، ئۇنىڭدىمۇ تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن ھەر خىل نۇقسانلارنىڭ سادىر بولغانلىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن، تۇنجى تارىخ — «تارىخى خاتىرىلەر» نى ئالساق، بۈيۈك تارىخشۇناس سىماچىيەن مەرھۇم ئاتىسىنىڭ ئىسمىدىكى «谈» سۆزىنى تىلغا ئېلىشنى راۋا كۆرمەي، «تارىخىي خاتىرىلەر» دە جاۋمېڭتەن «赵孟谈» نى (赵孟同) دەپ ئۆزگەرتىۋەتكەن. <sup>②</sup> «24 تارىخ» نىڭ ئاخىرقى تارىخلىرىدىن ھېسابلانغان مىڭ سۇلالىسى تارىخلىرىنى ئالساق، شۇ زاماننىڭ تارىخشۇناسلىرى ھەتتا «哈密» ۋە «哈梅里» دېگەن ناملارنىڭ «قۇمۇل <قامىل>» دېگەن نامنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ئىككى خىل يېزىلىشى ياكى ترانسكرىپسىيىسى ئىكەنلىكىنى ئوقماي، «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلىي خاتىرىلىرى» (明实录) دە قۇمۇلغا ئايرىم-ئايرىم ھالدا «哈密传» ۋە «哈梅里传» دەپ ئىككى تارىخ يېزىشتەك كۈلكىلىك ئىشلارنى قىلغان.

دېمەك، تارىخ تەتقىقاتىدا، تارىخىي يازمىلارنىڭ تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە يەر ناملىرىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش تارىخشۇناسلىقنىڭ دەلىل - ئىسپاتلىق ۋە ئىلمىي بولۇشىدا تولۇمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئومۇمەن، يەر ناملىرى بىر مىللەتنىڭ تارىخىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن ئەكس ئەتتۈرىدۇ:

1) بەزى يەر ناملىرى شۇ جاينىڭ يەرلىك ئاھالىسىدىن دېرەك بېرىدۇ.

مەلۇمكى، شىنجاڭنىڭ تارىخ تەتقىقاتىدا، مىلادى 840 - يىلى چەك قىلىنغان ھالدا، شىنجاڭدىكى قايسى مىللەتلەر ياشىغان، جۈملىدىن مىلادى 840 - يىلدىن ئىلگىرى ئۇيغۇرلار شىنجاڭدا بارمۇ - يوق دېگەن مەسىلە ئوتتۇرغا قويۇلۇپ، بىر مەھەل نۇرغۇن

بەس مۇنازىرىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. مۇبادا يەر ناملىرى تەتقىقاتىمۇ تەڭ ئېتىبارغا ئېلىنىپ، تارىخ تەتقىقاتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن بولسا، بۇ بەس مۇنازىرىلەر ئۇ قەدەر ئەۋج ئېلىپ، ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتمىگەن بولاتتى. چۈنكى قەدىمكى يەر ناملىرىنىڭ تىل تەۋەلىكى ۋە ئۇنىڭ يەر ناملىرى ئىچىدىكى نىسبىتى ھەم دەۋرى قاتارلىقلار بۇ مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا مۇھىم ئىلمىي پاكىت بولالايدۇ.

پەقەت قومۇلنىڭ ئاراتۈرۈك ناھىيىسىدىكى قەدىمكى يەر ناملىرىدىن، يەنە كېلىپ ئۇيغۇر دېگەن نام بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرىدىن مىسال ئالساق، بۇ ھەقتە «بەلچىر ئۇيغۇر چوققىسى»، «توپ ئۆيلەر ئۇيغۇر چوققىسى»، «تۈركۈل ئۇيغۇر چوققىسى»، «ئاداق ئۇيغۇر چوققىسى»، «ئۆرگەي ئۇيغۇر چوققىسى»، «قۇرساي ئۇيغۇر چوققىسى»، «بۇرالىق ئۇيغۇر چوققىسى»، «قۇتئوغۇل ئۇيغۇر چوققىسى»، «نوم ئۇيغۇر چوققىسى»، دېگەندەك نۇرغۇنلىغان يەر ناملىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. ياش تەتقىقاتچى سەمەت ئەسرانىڭ تەكشۈرۈشىچە بۇ چوققىلارنىڭ بەزىلىرىدىن رەڭلىك ساپال قاچىلار، تاش يارغۇنچاق ۋە باشقا تاش قوراللار تېپىلغان. بۇ چوققا ئېھتىمال چارۋىچى - ئوۋچى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى زاماندىكى تۇرالغۇلىرى ياكى ئىبادەتگاھى بولۇشى مۇمكىن.

قومۇلنىڭ خەن دەۋرىدىن باشلاپ تارىخىي پۈتۈكلەردە تىلغا ئېلىنىپ كەلگەن قەدىمكى نامى «伊吾卢» نى (ھازىرقى ئۇيغۇرچىسى خاتا ھالدا «ئۇيغۇرغول» دېيىلمەكتە) ئالساق، تەيۋەنلىك ئۇيغۇرشۇناس ليۇيىتاڭ ئەپەندى «ئۇيغۇر تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىدە: «ھازىر بەزى ئالىملار خەن دەۋرىدىكى «伊吾» دېگەن نام ئۇيغۇر (Uigur) دېگەن نامنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، يەنى [维吾尔] نىڭ باشقىچە يېزىلىشى دەپ قارىماقتا» دېگەن. ئۇ يەنە: «>伊吾< (ئۇيغۇرغول) ئۇيغۇر دېگەن نامنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى بولۇپ ئۇلارنىڭ تاۋۇشلىرى ئوخشىشىپ كەتكەندىن باشقا، شۇ يەردە مۇشۇ خەلىقلەر ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن بۇ نام قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن» دېگەن. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا: «>呼揭<، >乌揭<، >伊吾卢< دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى >ئۇيغۇر< دېگەن نامنىڭ بىر



تىلدىكى ھەر خىل ئاتىلىشىدۇر» دېيىلگەن. ليۇيىتاڭ ئەپەندى يەنە شۇ ئەسىرىدە ياپۇنىيىلىك ئالىم بۇتيەن خېڭنىڭ «ئۇيغۇرلاردا بۇددا نوملىرى توغرىسىدا» ناملىق ئەسىرىدىكى مۇنۇ سۆزلەرنى نەقىل كەلتۈرگەن: «... كىلاپروت ( Klaproth ) — بۈگۈنكى قومۇل خەن دەۋرىدە <伊吾> دەپ ئاتالغان، <ئۇيغۇر> (伊吾) ئۇيغۇر دېگەن نامنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتىدۇر. خەن دەۋرىدىلا ئالدىنقى قوش ۋە كېيىنكى قوش ئەللىرىدە بۇ قەۋملەر بار ئىدى». مەھمۇد قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «<ئۇيغۇر> بىر ئەلنىڭ ئىسمى ... بۇ ئەلدە بەش دېگەن شەھەر بار، ئۇنىڭ خەلقى ئەشەددى كاپىرلار» دېگەن. بۇ سۆز قومۇلغا قارىتىلغان بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى قومۇلدا ئاستانە، توغۇچى، سۇمقاغا، لاچۇق ۋە قارا دۆۋىدىن ئىبارەت بەش قەدىمىي شەھەر بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ زامانلاردا قومۇللىقلار ئىسلام دىنىدىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز بۇددىستلار ئىدى.

ئۇيغۇرغول يەنى ئۇيغۇرغول دېگەن نام ھەققىدىكى يۇقىرىقى بايانلارنى قومۇلنىڭ غول ئېقىنلىرى ۋە ئاھالىلىرىنىڭ جايلىشىش ئەھۋاللىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىشتۈرۈپ قارىغاندا، قومۇلنىڭ قەدىمكى نامى — خەنزۇچە «يىۋۇلۇ» نىڭ دەل «ئۇيغۇر غول» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىكەنلىكى خېلىلا كۈچلۈك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە. چۈنكى، قومۇلدىكى ئەڭ چوڭ غول ئېقىن شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ شىددەت بىلەن ئاقىدىغان، تەڭرىتاغدىكى قار- مۇزلار ۋە سانسىزلىغان بۇلاقلارنىڭ سۈيى بىلەن تويۇنغان، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن يۈز كىلومېتىرچە كېلىدىغان، تۆۋەنكى ئېقىمى شەرقىي ۋە غەربىي تارماققا بۆلۈنگەن زور ئېقىن بولۇپ، ئاھالىلەر شۇ ئېقىننى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان ۋە ئەسىرلەر بويى تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن.

دېمەك، «ئۇيغۇرغول» دېگەن نامنىڭ ئىككى - ئۈچ مىڭ يىللار ئىلگىرىلا مەۋجۇت بولۇشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئۇيغۇر نامىغا قويۇلغان قەدىمكى يەر- جاي ئىسىملىرىنىڭ شۇ قەدەر كۆپ بولۇشى شىنجاڭدا، جۈملىدىن قومۇلدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋىرلەردىن باشلاپلا ياشاپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇرلار زامان - زامانلاردىن بويان ماكان تۇتۇپ ياشىمىشان جايلاردا،

تىل تەۋەلىكى ئۇيغۇرچە، يەنە كېلىپ ئۇيغۇر دېگەن نامغا قويۇلغان يەر ناملىرىنىڭ كۆپلەپ بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

(2) بەزى يەر ناملىرى شۇ جايدا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ پائالىيەت ئىزلىرى ۋە ئېتنىك تەركىبلىرىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئالايلى، قۇمۇلدا «ساقا ياكى ساق» نامى بىلەن ئاتالغان «ساقا»، «ئالتىزاق»، «دۆڭگۈر ساقا»، «جۈجەمساق»، «ئارساق»، «بۈركۈت ساقا» قاتارلىق جايلار بولۇپ، بۇ ناملار قەدىمكى «ساك»لارنىڭ نامى بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. چۈنكى، جۇڭگو ۋە چەت ئەل يازمىلىرىدا قەدىمكى ساكلارنىڭ قۇمۇل ۋە قۇمۇل ئەتراپلىرىدا ياشىغانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەر بار. ئالايلىق، «تارىخىي خاتىرىلەر» دە «ساكلار مىلادىدىن بىر قانچە ئەسىر بۇرۇن ھازىرقى دۇنخۋاڭ ئەتراپىدىكى (قۇمۇلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان) شەرقىي شىنجاڭ دائىرىسىدە ياشاپ كەلگەن، كېيىنكى كۈنلەرگە كەلگەندە، توخرى خانلىقىنىڭ كۈچىيىشى بىلەن ئاستا-ئاستا سۈرۈلۈپ شىمالىي شىنجاڭ تەۋەسىگە ئۆتكەن. ھونلارنىڭ كۈچىيىشى ئارقىسىدا، توخرىلارنىڭ شەرققە سۈرۈلىشى بىلەن ساكلار ئىران، ھىندىستان تەرەپلەرگە كەتكەن»<sup>③</sup> دەپ قەيىت قىلىنىدۇ. پروفېسسور شياڭ يىڭجىي «ئوتتۇرا ئاسىيا: ئات ئۈستىدىكى مەدەنىيەت» ناملىق ئەسىرىدە، پارسلارنىڭ نەخشى رۇستەمى تاش پۈتۈكىدىكى مەزمۇنلارغا ئاساسەن، ساكلارنىڭ خائۇ-ماۋارگا ساكلىرى (مەنىسى: چارۋىچى ساكلار ياكى مۇقەددەس گىياھنى تۇمار قىلغان ساكلار)، تىگراھائۇدا ساكلىرى (مەنىسى: ئۇچلۇق قالپاقلىق ساكلار) ۋە تېئاي تارادراھا ساكلىرى (مەنىسى: دېڭىز ياكى دەريانىڭ نېرىسىدىكى ساكلار) دەپ ئۈچ بۆلەككە ئايرىلىدىغانلىقىنى، چارۋىچى ساكلارنىڭ پەرغانە ئويمانلىقى ۋە پامىر تاغلىرىدا ياشىغانلىقىنى، ئۇچلۇق قالپاقلىق ساكلارنىڭ قىرغىزىستان ۋە جەنۇبىي قازاقىستان يايلاقلىرى، يەنى پامىرنىڭ شىمالى، تاشكەنت، تەڭرىتاغ، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى چۇ دەرياسى، تالاس دەرياسى ۋادىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايونلاردا ياشىغانلىقىنى، دەريانىڭ نېرىسىدىكى ساكلارنىڭ ئامو دەرياسىنىڭ شىمالى، تۇرلۇق كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى

سۇغدىيا رايونىدا ياشىغانلىقىنى، ساكلارنىڭ بوستانلىقلاردا مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، تېرىقچىلىقنى ئاساس، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلغان ھالدا ياشىغانلىقىنى قەيت قىلدۇ. يەنە بەزى مەلۇماتلاردا، يۇنانلىقلارنىڭ ئۇلارنى «سېكتىئان»، پارسلارنىڭ ئۇلارنى «ساك» دەپ ئاتايدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ تىك ھەم قاتتىق، ئۈستى تەرىپى ئۇچلۇق قالپاق كېيىپ يۈرىدىغانلىقى، ئوقيا ۋە خەنجەردىن باشقا، ئۆزلىرى سانگارس دەپ ئاتايدىغان جەڭ پالتىسى ئېسىۋالدىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. بەزى تەتقىقاتچىلار ھەتتا قۇمۇلنىڭ قارا دۆۋە دېگەن يېرىدىن چىققان قەدىمكى جەسەتلەرنى ساكلارنىڭ دەپ قارىغان.

ئومۇمەن، قۇمۇلدىكى «ساقا» ياكى «ساق» نامى بىلەن ئاتالغان قەدىمكى يەر ناملىرى، قۇمۇلنىڭ ئالتىزاق (ئالتە ساك) رايونىدىن چىققان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ۋە يۇقىرىقى بايان - خاتىرىلەر ئۇيغۇرلار «ساقا» ياكى «ساق»، پارسلار «ساك»، يۇنانلىقلار «سېكتىئان» دەپ ئاتىغان قەدىمكى مىللەتنىڭ قۇمۇلدا ياشىغانلىقى، ئەينى زامانلاردا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ياشىغان جايلارغا ئۆزلىرىنىڭ نامى بىلەن ئىسىم قويۇلغانلىقىنى مەلۇم دەرىجىدە دەلىللەيدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، قۇمۇلدا «قارلۇق غول»، «قارلۇق مەھەللىسى»، «قارلۇق تۈگمەن»، «قارلۇق ئۆستەڭ»، «قارلۇق كارىز» دېگەندەك قەدىمكى يەر ناملىرى بولۇپ، ئۇلار قۇمۇلۇقلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىدە قارلۇقلارنىڭ خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

3) بەزى يەر ناملىرى تارىخىي ۋەقە - ھادىسىلەردىن دېرەك بېرىدۇ.

كونكىرىتراق قىلىپ ئېيتقاندا، بەزى يەر ناملىرى مىللەت، ئۇرۇغ - قەبىلە ۋە ئاھالىلەرنىڭ تارىختىكى كۆچۈشلىرىنى ئېنىقلاشتا ياردەم بېرىدۇ. يەر ناملىرى بىلەن ئاھالىلەرنىڭ كۆچۈشى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كۆچمەنلەرنىڭ ئۆز يۇرتلىرىنىڭ ياكى مىللەتنىڭ نامىنى يېڭىدىن بېرىپ ئولتۇراقلاشقان يەر - جايغا نام قىلىپ قويۇشى ياكى ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ كۆچمەنلەر

نامىنى شۇ جايغا نام قىلىپ قويۇشى جەھەتلەردە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئالايلىق، كۇچانىڭ قەدىمكى نامى «كۈسەن» (خەنزۇچە 龟兹) نىڭ شەنشى ئۆلكىسىدىكى بىر ناھىيىگە نام قىلىنىشى، ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى «ئونسۇ» (خەنزۇچە 温宿) نىڭ شەنشى ئۆلكىسىنىڭ لىچۈەن ناھىيىسىدىمۇ بولۇشى، قەشقەرنىڭ قەدىمكى نامى شۇلى (خەنزۇچە 疏勒) نىڭ گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ بولۇشى ھەرگىز تاسادىپىي ھادىسە بولماستىن، بەلكى بۇ تارىختا ئۇيغۇرلارنىڭ تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن شۇ جايلارغا كۆچۈپ بارغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ جەھەتتە خېلى ئېنىق مەلۇماتلار بار. مەسىلەن، «خەننامە، غەربىي رايون تەزكىرىسى» دىكى «كۈسەن» دېگەن سۆزدە: «كۈسەن دۆلىتىدىن بەيئەت قىلىپ كەلگەنلەر مۇشۇ ناھىيەدە ئولتۇراقلاشقانلىقتىن، بۇ يەر كۈسەن دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن. يەنە شۇ كىتابتىكى «ئونسۇ دۆلىتى» دېگەن سۆزدە: «يۇڭجۇ ئايمىقى لىچۈەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا ئونسۇ چوققىسى دېگەن بىر تاغ بار، خەن دەۋرىدە ئونسۇ دۆلىتىدىن كەلگەنلەر مۇشۇ جايدا ئولتۇراقلىشىپ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاچقا، بۇ جاي شۇ نام بىلەن ئاتالغان» دېيىلگەن. مانا بۇ ئەجداتلىرىمىزنىڭ تارىختا ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى ۋە ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتكەنلىكىنى كۆرسەتسە، غۇلجىدا «خوتەن مەھەللىسى»، «دولان كەنتى» دېگەندەك يەر ناملىرىنىڭ بولۇشى تارىختا خوتەن، مەكىت، ئاھالىسىنىڭ غۇلجىغا بېرىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى، «قازاق مەھەللىسى» (كۈنەستە)، «ئەنجان كوچىسى» (قەشقەردە) دېگەندەك يەر ناملىرى بىر قىسىم قازاق، ئۆزبېك ئاھالىسىنىڭ ئۇيغۇرلار يۇرتىغا كېيىنرەك كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇلاردىن باشقا، جەمەت لەقەملىرى بىلەن ئاتالغان بىر قىسىم يەر ناملىرى بولۇپ، ئۇلار ئارقىلىق بەزى تارىخىي ۋەقەلەرنى چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. ئالايلىق، قۇمۇلدىكى «قايناقسۇ تۇرا» دېگەن نام مۇنداق بىر ۋەقەنى چۈشەندۈرىدۇ، يەنى 1911 - يىلى پۈتۈن مەملىكەتنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن شىنخەي ئىنقىلابى پارتلاپ، خاندانلىققا قارشى كۈرەشلەر باشلانغان مەزگىلدە، شىنجاڭغىمۇ

گېلاۋخۇي، تۇڭمېڭخۇي ئەزالىرى كېلىشكە باشلىغان ۋە كېيىنرەك ئىلىدا قوزغۇلاڭ كۆتۈرگەن. بۇ ۋەقەلەر بولۇپ ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، چىڭ خاندانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ، جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغانلىقى جاكارلانغان. شۇنىڭ بىلەن، ئىلىدىكى پىيادە قىسىملارنىڭ باش مەسلەھەتچىسى، تۇڭمېڭخۇيىنىڭ ئەزاسى ياكى زەنشۇي جۇڭخۇا مىنگونى ئېتىراپ قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي يۈەن داخۋانى جۇمھۇرىيەتنى ئېتىراپ قىلىشقا قىستىغان. نەتىجىدە ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلاپ، ياكى زەنشۇي يۈەن داخۋانىنىڭ ئىلى كۈرەدە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئۆز قوشۇنى بىلەن شەرققە قاراپ ئىلگىرىلىگەن. بۇ ئەھۋالدىن ساراسىمگە چۈشكەن يۈەن داخۋا ياكى زەنشۇيگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، قۇمۇل ۋاڭى شاھمەھسۇتتىن خىللانغان ئاتلىق ئەسكەر تەلەپ قىلغان. شاھمەھسۇت ۋاڭ بۇ تەلەپنى قۇبۇل قىلىپ، رۇزمەتبەگ باشچىلىقىدا 200 ئاتلىق ئەسكەرنى يولغا سالغان. بۇ ئەسكەرلەر بىر قانچە قېتىملىق جەڭدە غەلىبە قىلغان. يەنە بىر قېتىملىق جەڭدە ئىككى تەرەپ قاتتىق تىرىكشىپ، ھېچقايسى تەرەپ ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە پىتىنالمىي تۇرۇۋاتقان پەيتتە، قۇمۇل تەرەپنىڭ تۇغبېگى (بايراقدارى) ئۇسساپ كېتىپ، يېنىدىكى ئەسكەردىن سۇ تەلەپ قىلغان، بۇ ئەسكەر بۇ جىددىيچىلىكتە يېڭىلا قايناقسۇ قاچىلانغان سۇداننى تۇغبېگىگە گەپ قىلمايلا بەرگەن. راسا چاڭقىغان تۇغبېگى سۇداننى قولغا ئېلىپلا ئىچكەن، بۇنىڭ بىلەن تۇغبېگىنىڭ ئاغزى كۆيۈپ، قولىدىكى سۇدان ئاتىنىڭ دۈمبىسىگە چۈشۈپ، ئاتىنىڭ دۈمبىسىنىمۇ كۆيدۈرگەن، بۇنىڭدىن قاتتىق ھۈركىگەن ئات ئالغا قاراپ ئۇچقان دەك چاپقان، تۇغبېگى ئاتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىشقىمۇ ئۈلگۈرەلمەي، ھۈركىگەن ئات ئۈستىدە بايراق تۇتقان ھالدا تەنھا ئىلگىرىلىگەن. بۇنى كۆرگەن ئەسكەرلەر ھۇجۇم بۇيرۇقى بېرىلگەن ئوخشايدۇ دەپ بىراقلا ھۇجۇمغا ئۆتكەن ۋە غەلىبە قىلغان. جەڭدىن كېيىن رۇزمەتبەگ تۇغبېگىنى ئەيىبلەپ، «نېمە ئۈچۈن بۇيرۇققا بويسۇنماي، ئۆز بېشىمچىلىق قىلىسەن؟» دېگەندە، ئاغزى كۆيۈپ كەتكەن تۇغبېگى گەپ قىلالماي، پەقەت «قايناقسۇ، قايناقسۇ!» دېيەلىگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، تۇغبېگىگە قايناقسۇ دېگەن لەقەم

سىڭىپ قالغان ۋە ئۇنىڭ جەمەتى ھەم ئولتۇرغان مەھەللىسىمۇ شۇ نام بىلەن ئاتالغان.

(4) بەزى يەر ناملىرى خارابە ئىزلىرىنى ئېنىقلاشقا ياردەم بېرىدۇ. كوناكىرىتلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، بىر قىسىم يەر ناملىرى تارىختىكى مۇھىم شەھەر- قەلئە، ئوردا- قەسىرلەرنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە ئۇزۇن زامانلاردىن بويان ساقلىنىپ كەلگەن، گەرچە ئۇلار بىلدۈرگەن يەر- جايلار خارابىلىككە ئايلىنىپ، ئىزى يوقىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، قەدىمكى يەر ناملىرى مۇئەييەن دەۋىر تۈسىگە ئىگە بولغاچقا، ئۇلارنىڭ دەۋىر تۈسىنى تىلشۇناسلىق ۋە تارىخشۇناسلىق نۇقتىسىدىن پەرقلەندۈرۈش ئارقىلىق، بىرمۇنچە خارابە ئىزلىرىنى ئېنىقلاشقا ۋە دەۋىرنى بېكىتىشكە ئىمكانىيەت ياراتقىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئوردىخېي، قازىبەگخېي، غوجامخېي (بۇ ناملارنىڭ ئاخىرىدىكى «خېي» سۆزى كوچا، مەھەللە دېگەن مەنىدە)؛ بەشبالىق، بايىبالىق، تاشبالىق، جامبالىق، خانبالىق؛ ئارسلانخان كەنتى، ئوردا ئالدى، ئوردا ئىشىكى، ھەزرەت كەنتى، بۇغرا كەنتى، ئوخشىمايدىغان ئۈچ دەۋىرنىڭ تۈسىنى ئالغان يەر ناملىرى بولۇپ، ئۇلار ھەر قايسى دەۋىرلەردىكى شەھەر- قەلئە، ئوردا- قەسىرلەرنى ھەم ئۇلارنىڭ خارابە ئىزلىرىنى بىلدۈرىدۇ.

(2) يەر ناملىرىدا ئەكس ئەتكەن مەدەنىيەت ئامىللىرى.

مەلۇمكى، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى، شۇ مەدەنىيەتنى ياراتقان تەبىئىي- ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە مىللەت تۈپەيلىدىن، رەڭگارەڭ تۈس ئالغان بولىدۇ ۋە ھەرخىل تىپلارغا بۆلۈنىدۇ، شۇنداقلا مەدەنىيەت تىپلىرى، كۆپ ھاللاردا، يەر- جاي ياكى مىللەت نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى مىسىر مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، جۇڭگو مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتى دېگەندەك. مەدەنىيەت تىپلىرى مەيلى ماكرۇ ياكى مىكرۇ جەھەتتىن بولسۇن، دەسلەپتە ئۆزىگە خاس رايون ياكى مىللەت خاراكتېرى بىلەن روشەن پەرىقلەنسۇمۇ، جەمئىيەت تەرەقىياتىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ مىللەت ياكى رايون خاراكتېرى مەدەنىيەن ئامىللىرىنىڭ ئۆز ئارا سېڭىشى ياكى يوقىلىشى ئارقىسىدا سۈسلىشىدۇ. لېكىن يەر ناملىرى تۇراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇلاردا

مىكرولوق مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ ھەر خىل ئامىللىرى، خۇسۇسەن رايون خاراكتېرلىك ئالاھىدىلىكلىرى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئېتىدۇ. شىنجاڭدىكى يەر ناملىرىنىڭ ھەرقايسى رايونلاردىكى ئاتىلىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بىر قىسىم يەر ناملىرىنىڭ مەلۇم بىر رايوندا كۆپرەك ئۇچرايدىغانلىقى، باشقا رايونلاردا بولسا ئازراق ئۇچرايدىغانلىقى، ھەتتا بەزى رايونلاردا بولسا پەقەتلا ئۇچرىمايدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكنى بايقايمىز. بۇ دەل ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي يوسۇندا شەكىللەنگەن رايون خاراكتېرلىك ئالاھىدىلىكىنىڭ يەر ناملىرىدا ئەكس ئېتىشىدۇر. مەسىلەن، قەشقەردە قوناق بازىرى، ياغىزىرى، ئۆرۈك بازىرى، پاختا بازىرى، تاشبازىرى، سەيبازىرى، قاسقان بازىرى دېگەندەك «بازار» نامىدىكى ئىسىملار، شۇنىڭدەك، شامچى، ئەگلەكچى، قازانچى، كوزىچى، زەرگەر كوچىسى، سىركىچى قاتارلىق ھۈنەر-كەسپ نامىدىكى ئىسىملارنىڭ كۆپلەپ بولۇشى قەشقەردە ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان سودا-تىجارەت، ھۈنەر-كەسپ ئىشلىرىنىڭ ناھايىتى تەرەققى قىلغانلىقىنى ۋە ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى مىكرو جەھەتتىن كۆرسەتسە، شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەكلىكىنى ماكرو جەھەتتىن كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، «بازار»لارنىڭ ھەرقايسى سودا-تىجارەت تۈرلىرى ۋە ھۈنەر كەسپلەر بويىچە ئايرىلىپ، مۇقىم ئورۇنغا ۋە خاسلىققا ئىگە بولۇشى، بۇ بازارلارنىڭ ئۇزۇن تارىخىي دەۋىرلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، بارغانسېرى كېڭىيىشى، ھەتتا يەر ناملىرىغا ئايلىنىپ كېتىشى ھەرگىزمۇ قىسقا مۇددەت ئىچىدە بولىدىغان تاسادىپىي ئىش ئەمەس. بۇ نۇقتىنى ھۈنەر-كەسپ، تىجارەت ئىشلىرى ئانچە تەرەققىي قىلمىغان جايلاردا ۋە شەھەر مەدەنىيىتىگە كېيىنرەك قەدەم قويغان مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا بۇنداق يەر ناملىرىنىڭ كەم ئۇچرايدىغانلىقى ياكى بولماسلىقىدىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم جايلارىدا «يەكشەنبە بازار»، «دۈشەنبە بازار»، «سەيشەنبە بازار»، «چارشەنبە بازار»، «پەيشەنبە بازار»، «ئازنا بازار»، «شەنبە بازار» دېگەندەك يەر ناملىرى بار، بۇ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققى قىلغان شەھەر مەدەنىيىتىمىزنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى

ھېسابلىنىدۇ ۋە كۆرگەزمە تۈسىنى ئالغان ئايلانما تىجارەت ئىشلىرىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئەمدى، كۇچادا «چىلانباغ»، «ئامۇتلۇقباغ»، «گۈلباغ»، «سايىباغ»، «شامالباغ»، «دۆلەتباغ»، «ئىپارباغ»، «خامپاىباغ»، «پەيزىباغ»، «بېھشباغ»، «چىنەباغ»، «مازارباغ»، «قۇشباغ»، «بېشباغ»، «ئويىباغ» دېگەندەك باغ نامىدىكى ئىسىملارنىڭ كۆپ بولۇشى كۇچادا باغۋەنچىلىكنىڭ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانلىقىنى مىكرۇ جەھەتتىن كۆرسەتسە، يېزا مەدەنىيىتىمىزنىڭمۇ تەرەققىي قىلغانلىقى ۋە ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ماكرۇ جەھەتتىن كۆرسىتىدۇ.

(3) يەر ناملىرىدا ئەكس ئەتكەن سىياسىي - ئىجتىمائىي ئامىللار.

يەر ناملىرى كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن ھەر قايسى دەۋىر، ھەر قايسى رايونلارنىڭ سىياسىي - ئىجتىمائىي تۈزۈملىرى، ھاكىمىيەت ئالمىشىشى بىلەن باغلىنىشلىق بولغاچقا، بەزى يەر ناملىرى ھەر قايسى رايونلارنىڭ تۈرلۈك دەۋىرلەردىكى سىياسىي - ئىجتىمائىي ئامىللىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئالايلۇق، قۇمۇلدا ئەللىكتۇر، بوزتۇر، تۆۋەنتۇر، پالۋانتۇر، چوقايىتۇر، چۆلتۇر، تالتۇر، چوپاقتۇر، دۆشتۇر، قۇچقاچتۇر، قۇمتۇر دېگەندەك «تۇرا» نامىدىكى ئىسىملاردىن يۈز نەچچىسى بار.

مەلۇمكى، «تۇرا» يېغىلىق زامانلىرىدا خەۋەرلىشىش، دۈشمەننىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدىن مۇداپىئەلىنىش رولىنى ئوينىغان ۋاستىلەردىن بولۇپ، شىنجاڭدىكى، جۇملىدىن قۇمۇلدىكى تۇرالاردىن تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇنلىرى جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن تاڭ دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا بىنا قىلىنغانلىقى مەلۇم. ئەينى زامانلاردا بۇ تۇرالاردا مەخسۇس خادىملار كۆزەتچىلىك قىلغان، تۇرالار كۆپىنچە شەھەر سىرتىدا بولغانلىقتىن، ئۇلارنى بېقىمىسىز قالدۇرماسلىق ئۈچۈن، ئەتراپلىرىدا مۇقىم ئادەم ئولتۇراقلاشتۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن بارا - بارا ھەر بىر تۇرا بىر مەھەللە ياكى كەنت بولۇپ قالغان. چىڭگىزخان ئىستىلاسىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى چاغاتايخان ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا، ھەربىر تۇرا بىر مەمۇرى



باشقۇرۇش بىرلىكى قىلىنىپ ئىدارە قىلىنغان.

غۇلجىدا كېپەكىۋىزى، جىللىۋىزى، تۇرپانۋىزى، موللاتوختىۋىزى، خۇدىيارۋىزى، توخۇچىۋىزى، ھېدىلىۋىزى، ھاسانىۋىزى، تايرىۋىزى، ساقىۋىزى، تۇردىۋىزى، ئىسلامىۋىزى، ئۈچئون، ئالتەئون، ئارائون، تۆتئون دېگەندەك يەر ناملىرى ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ ناملارنى قۇمۇلدىكى تۇرالار بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرى بىلەن سېلىشتۇرساق، قۇمۇلدا بىر تۇرا بىر مەمۇرى باشقۇرۇش بىرلىكى قىلىنغانلىقى، غۇلجىدا بولسا يۈز ۋە ئون ئادەم بىر مەمۇرى باشقۇرۇش بىرلىكى قىلىنغانلىقىدىن ئىبارەت ئوخشىمايدىغان ئىجتىمائىي - سىياسى تۈزۈم يۈرگۈزۈلگەنلىكىنى كۆرىمىز. مانا بۇ، ئىجتىمائىي - سىياسىي ئامىللارنىڭ يەر ناملىرىدا ئەكس ئېتىشىدۇر.

(4) يەر ناملىرىدا ئەكس ئەتكەن تىل ئامىللىرى.

يەر ناملىرى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقى، ئوخشىمايدىغان رايون، دەۋىرلەردە ئوخشىمايدىغان مىللەتلەر تەرىپىدىن قويۇلۇپ، رايون، دەۋىر ۋە مىللىي تۈسلەرگە ئىگە بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ھەر قايسى تىللار، دىئالېكتلار ياكى مەلۇم بىر تىل، مەلۇم بىر دىئالېكتنىڭ دەۋىر ۋە رايون خاراكتېرلىك ئالاھىدىلىكىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

مەسىلەن، قۇمۇلدىكى تۆمۈرتى، قالغايىتى، ئىرغاقىتى، شۈيتى، تاراتى، كۆشۈتى، ھورتى، دۈرتى، سۇخايتى، زۈركى، سەرۋەڭ، خامار داۋان دېگەن يەر ناملىرىنى ئالساق، بۇ ناملارنىڭ موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دەۋىرلەردە موڭغۇللار تەرىپىدىن قويۇلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. چۈنكى، بۇ ناملار ئىچىدىكى «تۆمۈر»، «قالغاي>خالخاي<»، «ئىرغاي» دېگەن سۆزلەر ئالتاي تىللىرىغا ئورتاق سۆزلەر بولسىمۇ، قالغانلىرى موڭغۇلچە سۆزلەر بولۇپ، موڭغۇل تىلىدىكى «لىق/لىك» مەنىسىنى ئاتقۇرىدىغان تى/تو قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۆلىنىشى بىلەن ياسالغان. مەسىلەن، تۆمۈرتى = تۆمۈرلۈك، قالغايىتى = قالغايلىق، ئىرغايىتى = ئىرغايلىق دېگەندەك.

زۈركى (يۈرەك)، سەرۋەڭ (چوققا)، خامار (بۇرۇن، قاڭشار) دېگەنلەر

بولسا، موڭغۇل تىلىغا خاس سۆزلەردۇر.

ئەمدى، ئوردىخىي، شاڭخىي، قازىبەگخىي، خوجامخىي دېگەن ناملارنى ئالساق، ئۇلارنىڭ 15 ~ 16 ئەسىرلەردىن كېيىن قويۇلغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى بۇ ناملار ئىچىدىكى «قازىبەگخىي» دېگەن نامدا «قازى» دېگەن ئەرەبچە ھەم دىنىي تۈس ئالغان سۆز بار بولۇپ، بۇ سۆز ئىسلام دىنىنىڭ قۇمۇلدا ئۇمۇملىشىشى بىلەن سىڭىپ كىرگەن. ئىسلام دىنى بولسا قۇمۇلغا 16-ئەسىردىن باشلاپ تارقالغان. بۇ ناملارنىڭ ئاخىرىغا ئۆلىنىپ كەلگەن «خىي» سۆزىنى ئالساق، ئۇ ئالتاي تىللىرىغا ئورتاق بولغان، «كوچا، كەنت، مەھەللە» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «كوي»، تۈركچىدە «كۆي»، موڭغۇل تىلىدا «خۇي/خىي») سۆز بولۇپ، تاۋۇش شەكلىدىن قارىغاندا، بۇ ناملار دەسلەپ قويۇلغاندىلا، قۇمۇل خەلقى ئۇلارنىڭ موڭغۇل تىلىدىكى ۋارىيانتىدىن پايدىلانغان. چۈنكى، موڭغۇللارنىڭ قۇمۇلغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى باشقا جايلارنىڭكىدىن ئۇزۇن بولۇپ، بۇ جەرياندا قۇمۇل شېۋىسىگە بىر مۇنچە موڭغۇلچە سۆزلەر سىڭىپ كىرگەن.

«چاغاننور»، «كۆكنور»، «لوپنور...» دېگەندەك ناملارنى ئالساق، ئۇلارنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەدىمكى ناملار ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. چۈنكى بۇ ناملار تەركىبىدىكى «نور» سۆزى «كۆل» دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، قەدىمكى تۈركىي تىللاردىمۇ ئۇچرايدىغان ئورتاق ئالتاي تىلى سۆزىدۇر. يەنە بىر جەھەتتىن، بۇ ناملار تەركىبىدە ئەرەب، پارىسچە ئېلىپبىنىڭ يوق، شۇڭا، بۇ ناملارنى ھېچبولمىغاندا ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن قويۇلغان دېيىشكە بولىدۇ. چاغاننور=ئاقكۆل، كۆكنور=كۆككۆل، لوپنور=لوپ كۆلى.

ئومۇمەن، شىنجاڭدىكى يەر ناملارنى ئومۇميۈزلۈك تەھلىل قىلىپ، كۆپ ساھە، كۆپ قاتلام بويىچە تەتقىق قىلىش مۇھىم نەزەرىيە ۋە ئەمەلىي قىممەتكە ئىگە.

## پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. « شىنجاڭدىكى يەر ناملىرى توپلىمى »، B نۇسخا .
2. « ئاراتۈرك ناھىيەسىدىكى يەر ناملىرىنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى » .
3. « قەشقەر ۋىلايەتلىك يەر جاي ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى » .

## ئىزاھاتلار

- 
- <sup>①</sup> ھەر قايسى تۈرلەرنىڭ ئىنقىلىملىرى، مىساللارنىڭ ئىزاھاتى بېرىلمىدى. تەپسىلاتى «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1989-يىللىق 3-سانىدىكى <<يەر ناملىرى ۋە ئۇنىڭ بەزى ساھەلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى>> ناملىق ماقالىدىن كۆرۈلسۇن
- <sup>②</sup> دوڭ جاۋ تۈزگەن « خەلق ئىچىدىكى تابۇ ۋە خەيرلىكلىك توغرىسىدا ئومۇمىي بايان » دېگەن كىتابنىڭ 67-بېتىگە قارالسۇن.
- <sup>③</sup> سەمەت ئەسرا: « قۇمۇل رايۇنىدىكى بەزى يەر-جاي ناملىرى » ھەققىدە، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلى، 1994-يىللىق 4-سان.